

Uloga države u prevenciji i sanaciji lošeg utjecaja bolesti na gospodarstvo sjeverne Dalmacije u 18. stoljeću

Mlinarić, Dubravka

Source / Izvornik: **Ekonomska i ekohistorija : časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, 2006, 2, 39 - 54**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:303:089462>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 3.0 Unported/Imenovanje-Nekomercijalno 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute for Migration Research - Institutional repository for storing papers and data sets](#)

ULOGA DRŽAVE U PREVENCIJI I SANACIJI LOŠEG UTJECAJA BOLESTI NA GOSPODARSTVO SJEVERNE DALMACIJE U 18. STOLJEĆU

THE ROLE OF STATE IN PREVENTION OF CONSEQUENCES THAT DISEASES HAD ON ECONOMY OF NORTHERN DALMATIA IN THE 18TH CENTURY

Dr. sc. Dubravka Mlinarić
Institut za migracije i narodnosti
HR-10000 Zagreb
dubravka.mlinaric@zg.htnet.hr

Primljeno / Received: 11. 1. 2006.
Prihvaćeno / Accepted: 20. 9. 2006.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
UDK/UDC 338.14:616] (497.5-3 Dalmacija-17) „17”
338.246.025 (497.5-3 Dalmacija-17) „17”
351.77 (497.5-3 Dalmacija-17) „17”
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Sažetak

Rad predstavlja analizu geografskog pejzaža sjeverne Dalmacije u 18. stoljeću, specifičnih bolesti koje se pojavljuju na tom području i ekonomije koja se u takvim uvjetima razvija. Način na koji država nastoji asanirati i iskoristiti takve vlažne i neiskorištene prostore »lošeg zraka« ukazuje na etapnost njezinih interesa i akcija, a način zaustavljanja širenja bolesti organizacijom sanitarnih kordona nerijetko predstavlja izazov daljnjem polaganom demografskom rastu i prosperitetu ekonomije uopće. Siromaštvo, zaostalost kraja, glad i bolesti potiču lokalno stanovništvo na sivu ekonomiju i pljačku te ga guraju u apatiju koja dodatno unazađuje privredu.

Ključne riječi: gospodarstvo, bolesti, Ravni kotari, demografija, migracije, melioracija

Key words: economy, diseases, Ravni kotari, demography, migrations, land reclamation

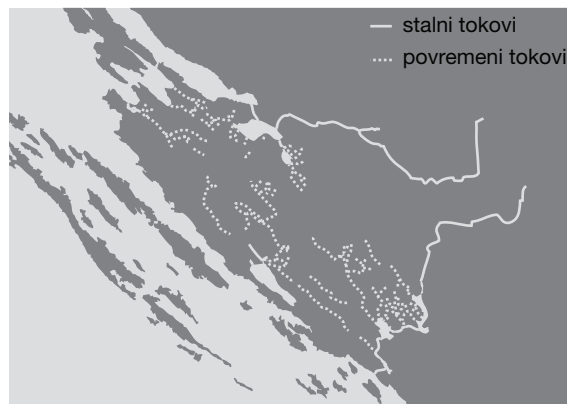
Uvod

Ova studija iznikla je iz cijelog spektra problema otvorenih disertacijom na temu »Mala aria« i sociomigracijska kretanja u sjevernoj Dalmaciji u 18. stoljeću. Pitanja koja se u sinkronijski i dijakronijski komparativnom smislu ovdje nameću dio su i ekohistorijskih razmišljanja poticanih unutar okvira projekta Triplex Confinium, odnosno na neki su način inicirana istraživanjima kolega iz projektnog tima. Upravo su oni na različitim znanstvenim područjima ukazivali na političku situaciju - nerazmjerno polagan i oscilacijski rast ili čak stagnaciju stanovništva Dalmacije tijekom cijelog 18. stoljeća. Takav je demografski razvoj iznenađujući s obzirom na to da, osim prva dva desetljeća, dalmatinsko 18. stoljeće predstavlja dugo razdoblje bez većih ratnih turbulencija. Ovaj je rad prije svega fokusiran

na kontekst problema pojave bolesti¹ i njihova utjecaja na ekonomiju sjeverne Dalmacije u ranom novom vijeku, ali i na specifične reakcije države. Država je u vrijeme iznimno malih mogućnosti mase siromašnog seljačkog stanovništva Ravnih kotara i Bukovice da promjene postojeće ekonomsko stanje i način proizvodnje, među ostalim i hrane, bila presudna za usmjeravanje ekonomske strategije sjeverne Dalmacije. Istraživanje je uključilo širi prostor između rijeka Zrmanje i Krke u posljednjem stoljeću mletačke vlasti. Bolest i ekonomija su korelirani zahvaljujući izvorima različite prirode; poput feudalnih spisa posjeda Borelli (*Alberi Genealogici*) koji nude obilje ekonomskih i demografskih podataka,² crkvenih spisa (Matične knjige), državnih službenih dokumenata (spisi *Provveditori Generali, Stampe*) i narativnih književnih izvora ili putopisa europskih intelektualaca i fiziokrata (Alberto Fortis i Balthasar Hacquet). Kombinacijom te četiri vrste izvora nastojalo se dekonstruirati neke dijelove prošle stvarnosti u svrhu korelacije bolesti i ekonomije, ali i zaobići ograničenost pojedinog izvora njegovom prirodom. Različita viđenja uzajamnih odnosa i važnosti bolesti u svakodnevnom životu ranog novog vijeka općenito su ovisila o saznanjima u medicinskoj epidemiologiji i eradikaciji, a obje su stupnjem svog razvoja i na ovim prostorima odgovarale suvremenim europskim dostignućima humoralne medicine i mijazmatskim objašnjenjima »lošeg zraka«. Ekonomski doprinosi lokalnog stanovništva u izvorima su zabilježeni i autori su ih komentirali pod pritiskom predrasuda i stereotipa, a koje su najčešće strani upravljači imali o lokalnom nepismenom stanovništvu, iako je taj doprinos otprilike odgovarao prosjeku privrednih aktivnosti susjednog talijanskog mediteranskog i submediteranskog prostora. Stoga treba skrupulozno procijeniti izvore, ovisno o kutu gledanja izvjestitelja koji ih je zabilježio, s obzirom na brojnost zabilježenih »istina« i »stvarnosti« te različitih kriterija njihova vrednovanja.

Geografsko-ekološke i smještajne osnove privrednog razvoja

Život je u nizinskom prostoru Ravnih kotara s ekogeografskog aspekta organiziran na temeljima agrarne proizvodnje na niskom stupnju razvoja (ekstenzivno polunomadsko stočarenje) pa je stoga u velikoj mjeri ovisio o prirodi i njezinim ciklusima. Pejzaž je obilježila izmjena niskih krških i vapnenačkih pobrđa ili bila s plodnim flišnim udolinama. Bio je ispresijecan brojnim nadzemnim i podzemnim vodotokovima, kao što se to zorno vidi na ilustracijama br. 1, 2 i 3.

Ilustracija 1: Hidrološko bogatstvo - stalni i periodični vodotokovi sjeverne Dalmacije
Izvor: Klemenčić, 1997: 529.

¹ Nije riječ samo o odsustvu zdravlja, nego je bolest utjecala i na fizički i mentalni status pojedinca, kao što to ističe i definicija World Health Organization iz 1949., iako je ona danas pomalo kontroverzna. »Health is a state of complete physical, mental, and social well-being and not merely the absence of disease and infirmity.«, Meade, 2000; 2.

² Usporedi s: Alberi Genealogici, Državni arhiv Zadar, Spisi Borelli, vol. 98, stanovništvo, Albero Genealogico di Tign, br. 72., AG di Wrana, br 74, AG di Pacostiane br. 71, AG di Torrete br. 73, AG di Zarravechia, br. 75.

Mediterranska i submediteranska klima dodatno je modificirala život i gospodarske aktivnosti, posebno unutar konteksta pitke vode, njezine ljetne oskudice i zimskog obilja.

Nedavna ratna pustošenja, kao i ekonomska prevlast transhumantnog stočarenja, najpogodnijeg u nesigurna ratna vremena, uzrokovali su degradaciju tla (eroziju) i uništavanje biološkog pokrova (fitološka degradacija), što je u konačnici pospješilo depopulaciju.

Ilustracija 2: *Miljašić Jaruga* pokraj sela Briševo, proljetna razina vode (fotografija autorice)

Ilustracija 3: *Dolina gornjeg toka Cetine*, nizinsko dalmatinsko zaleđe (fotografija autorice)

Međuovisnost geografskih elemenata prostora (voda, nizina) i kulturnog pejzaža (blizina granice) oblikovali su specifične komplekse bolesti, ali i održivih ekonomskih grana.

Posebno mjesto u oblikovanju ekonomske svakodnevice imali su specifičan smještaj te fluktuacija roba, ljudi i ideja na granicama, posebno s aspekta vojnih, transhumantnih ili komercijalnih trgovačkih prelaženja tih granica, kao i uloga sanitarnih kordona. Ekonomija te zdravstvena situacija bili su dodatno oblikovani blizinom brojnih kulturnih, religijskih, etničkih, političkih, ali i ekonomskih različitosti u svakodnevnom životu na području krajišta triju država - Mletačke Republike, Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije.

»Patocenoza« Ravnih kotara

U situaciji obilja voda koje su se na niskim poljima zadržavale posebno u proljetno-jesenskim intervalima te zapuštenog nekultiviranog zemljišta i kanala u kopnenom zaleđu stvorene su zone ili ljudske niše »lošeg zraka«³ siromaštva, zaostalosti i gladi⁴ (Usporedi ilustraciju br. 4.). Bili su prisutni i pogodni preduvjeti za nastanak i opstanak endemičnih i širenje epidemijskih bolesti, nastanjivanje anofeličnog komarca koji je, među ostalim, omogućavao udomaćivanje endemskih bolesti niša (»mal' aria«). Obilje voda, osim toga, stvaralo je i uvjete za nastanak endemija poput tifusa, trbušnog tifusa i dizenterije.

No ni zabilježeni simptomi, a ni postojeće medicinske spoznaje, iako u skladu s tadašnjim europskim humoralnim teorijama, ne mogu nam pomoći da s današnje pozicije identificiramo

- naselja bez malarije
 - do 10% malarije
 - 10 - 20% malarije
 - 20 - 30% malarije
 - više od 30% malarije
- granice ekološko-hidroloških krugova sjeverne Dalmacije

precizno određenu bolest. U nizinskim močvarnim i vlažnim udolinama stvarali su se preduvjeti za nastanak »nezdravog« i »lošeg«, odnosno »bolesnog zraka« oko napuštenih vodenih objekata, jaruga, lokvi i zdenaca. Takvo je stanje poticalo razvoj različitih endemijskih bolesti koje povijesni izvori bilježe složenom terminologijom onoga doba, a najčešće ih prevodimo kao groznice (febbra,

Ilustracija 4: *Rasprostranjenost malarije unutar pet hidrološko-ekoloških krugova sjeverne Dalmacije u 20. stoljeću (Predložak: Nežić, 1939: 303.)*

³ Nazivamo ih tako jer se prije mikroskopskog dijagnosticiranja malarije u drugoj polovini 19. stoljeća bolest s prepoznatljivim malaričnim simptomima, pa čak i nazivom njezinih podtipova (tercijana ili kvartana), ne može u suvremenom smislu poistovjetiti s onim što danas smatramo malarijom.

⁴ Redovni ciklusi proizvodnje hrane bili su narušeni osmansko-mletačkim ratovima i devastacijom koja ih je pratila pa je u svakoj dekadi 18. stoljeća bilo prosječno 6-7 razornih godina oskudice krušne hrane i gladi s obzirom na to da lokalna proizvodnja namirnica nije dostajala za namirivanje potreba. Božić-Bužančić, 1996; 138. Kronološki je zabilježeno čak deset izvanredno snažnih kriznih razdoblja gladi u Dalmaciji: od 1714. do 1718., od 1722. do 1728., od 1730. do 1733., od 1736. do 1744., od 1746. do 1747., od 1751. do 1756., od 1761. do 1763., od 1772. do 1775., od 1777. do 1782. i konačno od 1788. do 1794. Usp: Peričić, 1981; 184.

terciana,⁵ mal'aria,⁶ »l'aria cattiva«, »poco sana aria«,⁷ »insalubre l'aria«⁸), tresavice, ledenice i močvarne groznice, ili pak druge vrste bolesti koje nastaju u vodenom okruženju ili ono pogoduje njihovu širenju, poput dizenterije. Njihov poguban učinak na populaciju pojačavali su povremeni valovi epidemijskih bolesti poput boginja te najsnažnijih, najpogubnijih i u smislu utjecanja na mortalitet najbolje zabilježenih kužnih valova,⁹ a nešto kasnije u 19. stoljeću i tifusa s trbušnim tifusom te kolere.¹⁰ Sve su te bolesti zajedno oblikovale složenu »konvivencu« bolesti ili »patocenozu«¹¹ Ravnih kotara. I doživljaj, odnosno percepcija onodobnog bolesnika različito se oblikovao u zajednici, djelomično i zbog funkcionalne podvojenosti doživljaja endemičnih od epidemijskih bolesti na pučkoj razini svakodnevice. Endemične bolesti (poput močvarnih groznica, tercijana ili drhtavica) bile su, posebno u nižim društvenim slojevima, potpuno udomaćene i »primjerene« životu u specifičnom pejzažu »proklete zemlje«.¹² Kao lokalno »zlo« doprinosile su jačanju siromaštva i gladi, ali i širenju drugih bolesti na imunološki neotpornoj populaciji. Time je samo jačao fenomen »začaranog đavoljeg kruga« »lošeg zraka«, »loše vode«, »loše zemlje«, pa stoga i »lošeg života« s obzirom na to da je većina Morlaka živjela na samom rubu ljudske egzistencije. Njihova je nezavidna stvarnost bila sažeta u pučkoj uzrečici i molitvi »*A fame, bello et peste, libera nos, Domine!*«. S druge su strane zarazne epidemije, od lepre preko kuge do boginja ili neke manje fatalne bolesti, ostale do danas mnogo bolje zabilježene u pisanim dokumentima, izazivajući brojne reakcije na različitim društvenim razinama, poput prevencije ili pokušaja zaustavljanja njihova širenja. Jedan od razloga za tako masovne poduhvate i njihovo bilježenje u izvorima bio je veliki i fatalni demografski učinak koji su te bolesti ostavljale te su očito izazivale masovni strah i histeriju.

Kao i ekonomija zajednice, tako se i odnos prema bolesnome razlikovao u urbanoj i ruralnoj sredini.¹³ Dok su urbani centri skrb za sanitarno zdravlje manifestirali institucionalnom i organiziranom brigom za bolesne unutar socijalno-karitativnih ustanova koje su najčešće osnivale i vodile Crkva ili lokalne uprave, poput lazareta, hospitala, nahodišta, karantena

⁵ »...Vanno soggetti alle febbri terzane a causa delle malaria che sviluppassi dal lago di Boccagnazzo e dalla palude di Nona, nel cui mezzo è situata la villa di Poglizza«. Bianchi, 1879; 31.

⁶ Iako je danas sa sigurnošću ne možemo identificirati s našim poimanjem malarije, nazivali su je i »demonskom bolešću«.

⁷ U vrijeme uprave generalnog providura Gradeniga 1775, prostor je Ravnih kotara obilovao zemljama koje su bile »la maggior parte dell'anno...e per conseguenza poco fertili...poco sana l'aria... soggetti li poveri abitanti...febri piu molta«. Državni arhiv u Zadru, Spisi generalnih providura, G.Gradenigo, 1777., K 182, 84, 84a, 85.

⁸ U drugoj polovini 18. st. rijeke Krka i Čikola poplavljivale su okolna polja uzrokujući »insalubre l'aria...e quindi le Febri che ruina la lor salute, e li fa poi morire«. Državni arhiv u Zadru, Spisi generalnih providura, G.Gradenigo, 1775., fasc. 182, 381a, 40/7a.

⁹ Posebno su snažni i pogubni napadi zabilježeni u izvorima 1710, 1729-31, 1744-47, 1764, te 1782-84 širom Dalmacije, a većinom se zaraza širila iz Bosne.

¹⁰ Druga bolest vezana uz vode bila je kolera, djelomično i s malaričnim simptomima (groznice, tresavice i sl.). »KOLERA, koja od više misecih raspružava se po daljnjim državama...«. Znanstvena knjižnica Zadar, sig: 38.487R 1029. Njeni su naleti u Dalmaciji zabilježeni 1420, 1456, 1526, 1607, 1731, 1763, 1783/4 te 1815. Passim: *Relazione nosografico-statistica sull'epidemia colerosa ... 1836... di Francesco Lanza*, ZKZ 26401 R - 528: 19.

¹¹ Termin je uveo u ovom značenju hrvatski povjesničar medicine Mirko Dražen Grmek, koristeći se analogijom od pojmova biocenoze izmijenjene ljudskim djelovanjem, slijedeći ideju da se sve bolesti određene populacije mogu dovesti u vezu jer pokazuju znakove međusobne povezanosti i međuovisnosti, usprkos svojoj posebnoj i različitoj distribuciji unutar zajednice, različitoj frekvenciji pojavljivanja na kratkoročnom ili dugoročnom planu. Bertoša, 2002: 267.

¹² Neretvanski kraj su nazivali »... area maledetta da Dio«... Fortis, 1984: 242

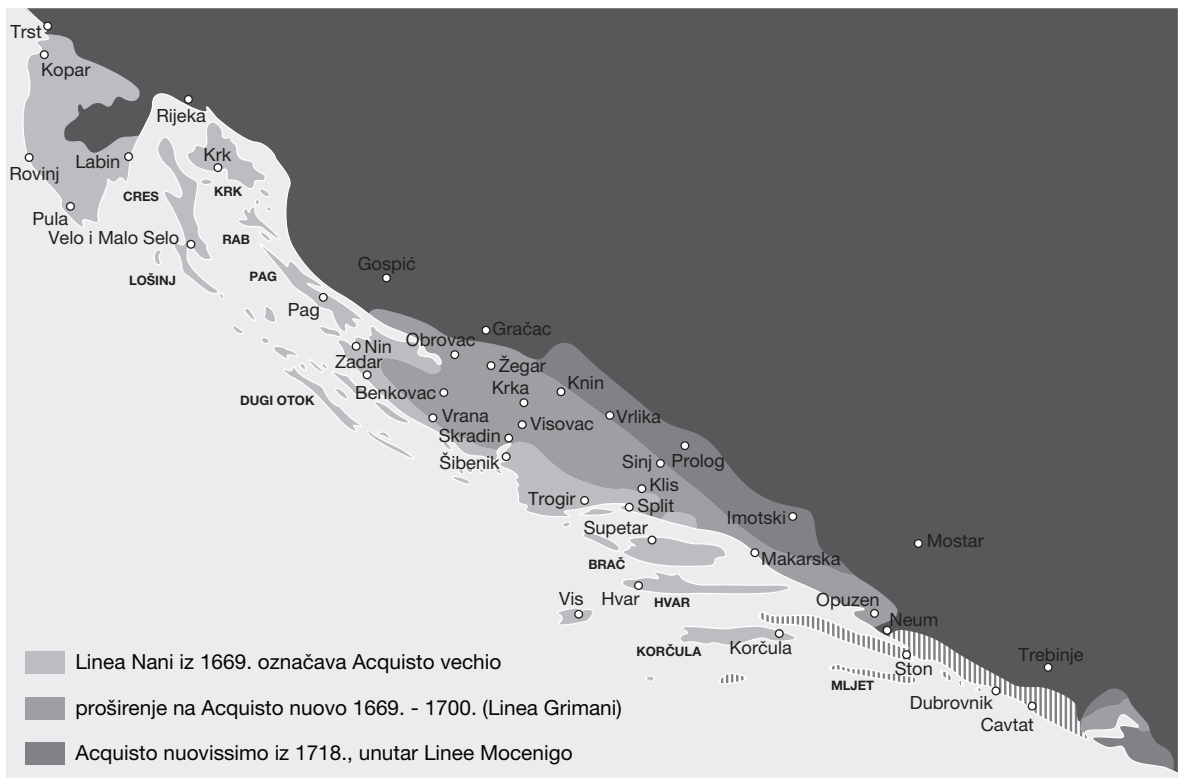
¹³ Tu problematiku možemo usporediti s odnosom centar - periferija u širem smislu.

ili sanitarnih kordona, na selu je skrb o bolesnom bila prepuštena njegovoj obitelji i emocionalnim vezama unutar članova obitelji. Tradicijska vjerovanja i narodna medicina imali su velik udjel u liječenju, posebno u dalmatinskim ruralnim prostorima. Radovi europskih putnika, poput Fortisa ili Hacqueta, kao i službena korespondencija državne uprave (*Spisi generalnih providura*) otkrivaju da je odnos prema bolesnom u znatnoj mjeri oblikovala i činjenica da je on bolešću, ali uz to i etničkim podrijetlom, jezikom, kulturnim krugom, konfesionalnom pripadnošću ili nekim drugim odrednicama njegova identiteta pripadao drukčijem svijetu. Samim time bio je u kategoriji »Drugoga«.¹⁴ Tako su, primjerice, osim u ekonomskom, Osmanlije i u medicinskom smislu bili drugačiji. Često su ih susjedi s jugozapadne strane granice držali za potencijalno bolesne zato što je Osmansko Carstvo vrlo kasno, tek u 19. stoljeću, uvelo princip karantene kao način sprečavanja širenja bolesti. Razloge valja tražiti u činjenici što su se prije toga dosljednije vodili za učenjem islama, posebno onog njegova aspekta koji priječi čovjeku intervenciju u prirodne cikluse, pa tako i ciklus bolesti.

Gospodarski razvoj sjeverne Dalmacije je u 18. stoljeću obilježila konačna stabilizacija mletačke državne vlasti nakon nekoliko stoljeća osmansko-mletačkih ratnih sukoba. Ratove je pratilo i pomicanje granica, depopulacija te kolonizacija novog stanovništva iz unutrašnjosti. Unatoč tome, vidljiva je stagnacija broja stanovnika ili tek neznatni rast kroz dugo 18. stoljeće bez većih ratnih sukoba, izuzmemo li one na samom početku stoljeća. Razloge tome možemo naći i u promjeni dominantne agrarne proizvodnje i sve vidljivijem prekidu veza priobalja sa zaleđem. Napuštena područja su još tijekom ratova i neposredno poslije njih naseljena polunomadskim stočarskim Morlacima koji su za povlasticu besplatnog uživanja zemlje preuzeli obavezu ratnog djelovanja u sklopu pomoćnih vojnih obrambenih jedinica (černida). Osim toga, predstavljali su osnovu ekonomske snage obrađivača, odnosno korisnika zemlje koji su državi kao vlasniku zemlje plaćali desetinu od njezinih plodova. Njihovo je dovođenje zamijenilo ustaljenu sredozemnu polikulturnu agrarnu valorizaciju zemlje s gotovo isključivo ekstenzivnim stočarstvom. Svakodnevicu seoskog čovjeka je dodatno narušavalo trajno stanje »malog rata« na granicama i lokalna hajdučija bjegunaca od zakona sa svih strana granice.

¹⁴ Kako je i sam pripadao »superiornoj europskoj kulturi«, Fortis je, poput većine obrazovanih stranaca, »paludofobno« kritizirao i gotovo ismijavao neke u praksi potvrđene načine zaštite ili prevencije močvarnih groznica među »Drugim« i drukčijim Morlacima, poput komarnika u Neretvanskoj delti. »Svaki stanovnik te krajine ima svoj maleni šator da se zaštiti od komaraca i srodnih kukaca za spavanje; imućniji ljudi stoje pod šatorom od tankoga tkanja i danju, u ljetno doba. ...Jedan mi je svećenik pokazao malu izbočinu ili kvrgu na čelu i tvrdio da mu je izrasla od uboda komarca. Za njega se može reći da je oštrouman čovjek; a rekao mi je kako sumnja da groznice što muče Neretljane mogu dolaziti od uboda tih kukaca jer oni, posisavši ribu ili četveronožnu strvinu ili zločudnu travu, dođu sisati ljude. Zaista, ne bi reklo da je nemoguće prenošenje neke mijazme, boleštine i na taj način, a sumnja je barem razumna.« Fortis, 1984., 242. Iako priznajući mudrost naroda da kroz vlastito iskustvo provodi prevenciju, ipak uočavamo stav o »inferiornoj narodnoj praksi« koja izdvaja komarca kao uzročnika bolesti. Samim tim je upravo narodna medicinska praksa u ovom slučaju bila u otkrivanju pravih uzročnika endemičnih bolesti čak korak ispred službenih medicinskih saznanja. Takav oblik konfliktne komunikacije proizlazi iz brojnih drugih različitosti promatrača i subjekta, suprotnosti kontinentalnih i sredozemnih gospodarskih dostignuća i praksi, mletačkih nasuprot osmanlijskih, autohtonih nasuprot novokoloniziranima, romanskih nasuprot slavenskima, a svi su oni oblikovali svakodnevicu morlačkog života. Braudel, 1990; 43.

Ekonomska proizvodnja bila je niska, uzrokovana i podvojenošću imovinsko-vlasničkih odnosa te fiskalnih obveza. Dok se na prostoru *stare stečevine* ili *Acquisto vecchio* (na otočju i u priobalju) zadržao srednjovjekovni sustav kolonata i individualnog sklapanja ugovora između privatnih vlasnika zemlje i njezinih obrađivača, s brojnim različitim ugovorenim fiskalnim obavezama (Crkvi, državi, feudalcu), novi doseljenici na *novoj i najnovijoj stečevini* (*Acquisto nuovo* i *Nuovissimo*, usporedi Ilustraciju br. 5) u zaleđu su nakon 1699., odnosno 1718. godine dobili privilegiju da u ime vojne obveze za korištenje zemlje u vlasništvu države njoj plaćaju samo desetinu uroda (decima). Nova je agrarna praksa bila slabo razvijena, nedostatna za zadovoljavanje vlastitih potreba, ali i nepovoljna i destruktivna za održavanje postojećeg kulturnog pejzaža krša. Stoga je država morala učestalo intervenirati podjelom žita i krušarica ne bi li spriječila pobune i nezadovoljstva u vrijeme najvećih kriza gladi.

Ilustracija 5: Granice mletačkih posjeda na istočnoj obali Jadrana od 15. do 18. stoljeća (Izvor: Rogić, 1982: 130.)

Zahvaljujući prosječnoj gustoći naseljenosti (30 st/km²) u Ravnim kotarima¹⁵ i prosjeku od približno 1 km² zemlje koji je bio potreban za prehranu jednog stanovnika koji se bavi nomadskom privredom poput morlačke,¹⁶ postojala je velika agrarna prenaseljenost. Njezine daljnje posljedice bile su nedostatak žitarica, krušarica i pojava gladi, siromaštva i iscrpljenosti, koje su dodatno pogodovala bolestima. Temeljna karakteristika naseljenosti

¹⁵ Otočje Dalmacije bilo je u 18. stoljeću naseljeno s otprilike 56.000 stanovnika ili 28 na km², a zaleđe je imalo samo 70.000 stanovnika, odnosno 12 na km². Pisani; 1, passim: Baras, 1977; 81-82, 237. Ravnih kotari bili su krajem 18. stoljeća naseljeni s otprilike 60.000 ljudi na 2000 km², odnosno 30 st/km². Kos, 1987: 70.

¹⁶ Crikvenčić- Malić. 1988; 68.

bila je neuravnotežena prostorna distribucija stanovnika, prenaseljenost obale i otoka te rijetka naseljenost zaleđa koja je, unatoč tome, bila prevelika za potencijalnu ekonomsku i prehrambenu nosivost tog skromnoga krškoga kraja.

No država je, potaknuta i privatnim fiziokratskim, odnosno modernizacijskim akcijama financijski sposobnih pojedinaca, reagirala na postojeće loše ekonomsko i zdravstveno stanje dvojako. S jedne je strane organizirala preventivno asaniranje i melioraciju tla, što se pokazalo korisnim i za umanjivanje efekata i iskorjenjivanje endemičnih bolesti, upravo poput močvarnih groznica, dok je s druge strane financijski pomagala liječnike i osiguravala komunalnu medicinsku skrb u sklopu hospitala, lazareta i karantena, pa čak i sanitarnih kordona. (Ilustracija br. 6) S druge strane, strogi nadzor granica, bilo iz sanitarnih razloga ili zbog komercijalno-monopolističke kontrole, ugrožavao je slobodu protoka roba i smanjivao korist pokrajine od tranzitne trgovine te prekidao prirodne veze sa zaleđem. To je u uvjetima mletačkog monopola na sol i trgovinu njome te ostala proizvodna i trgovačka ograničenja znatno unazadilo privredu pokrajine.

Ponukana radom fiziokratskih akademija, lokalnih i stranih intelektualca koji su predlagali različita poboljšanja privrede, ali i vlastitim potrebama većeg financijskog iskorištavanja Dalmacije, Venecija je u 18. stoljeću akcijama na državnoj razini, ali i posredstvom lokalne uprave¹⁷ pokazivala interes za razvoj privrede i kultiviranje neobrađene, zapuštene i vodi prepuštene zemlje. Time se smanjivala i mogućnost pojavljivanja endemičnih bolesti. Na individualnoj razini činovnici su od bolesti i »bolesnih« krajeva zazirali, kao i predstavnici Crkve koji

Ilustracija 6: Mleto-ottomanska granica na karti sanitarnih kordona iz 1795. godine (Izvor: Državni arhiv Zadar, Kartografska zbirka, 15/1; Slukan Altić, 2003: 420.)

¹⁷ Lokalne su vlasti nastojale zadržati mase stanovnika koji su ujedno bili porezni obveznici i korisnici zemlje na svom posjedu. Stoga su različitim zakonodavnim aktima i tiskanim brošurama nastojali zaustaviti iseljavanje, iako je korist od svih takvih akcija za široke mase sporo prodirala do onih kojima su bile namijenjene i zbog glomaznog administrativnog aparata. No, zbog velikih izdataka koje je npr. asanacijska intervencija u okoliš zahtijevala, lokalna je uprava često odbijala apele za pomoć, poput slučaja iz 1769. kada je Gradsko vijeće Nina molilo za sufinanciranje regulacije Jaruge koja je gradu i okolici nanosila štetu i izazivala močvarne groznice. Državni arhiv Zadar, Privileggi di Nona IV, fol. 121, v-122 r, passim: Novak-Sambrailo, 1969; 187. S druge strane, lokalne su vlasti odlučile na drukčiji način potpomoći individualne fiziokratske projekte u sklopu svojih agrarnih reformi i poreznih olakšica, donoseći odredbe: »Da dva Vrilla, i Bunari, i Vodne jame budu u svakkomu sellu uzdarxana i svakko godiste occistiena za gliudsku Korist, i za dobro tolko potrebno xivini; A u ona poglia u koya tekku Rike, i Vrilla, dase Svakko godiscte izdubi jamme za zakratit stsete od Vode, radi cessa immatitese kray od reciniti Ryh, i Vrillov darxati cisti od trave, illiti Busse, koyebi moghle ustaviti riku, illi bi zatvorile Basstinu.« Državni arhiv Zadar, Stampe, 9/2 iz 25. 4. 1756.

su, unatoč proklamiranoj skrbi, milosrđu i empatiji, zazirali i bojali se bolesnih krajeva i ljudi.¹⁸

Državne intervencije u pokrajinu u melioracijskom smislu pokazuju određenu etapnost u dugom razdoblju mira u 18. stoljeću. Prvu fazu bilježimo početkom stoljeća, kada je zbog još nezavršenih ili netom završenih ratova s Osmanlijama Venecija odlučila obrambeno »zadržati« zapušten i neplodan teren, kao potencijalnu barijeru eventualnim ponovnim osmanskim osvajačkim ili pak samo pljačkaškim upadima.

Sredinom stoljeća javljaju se i na ovom području jače medicinsko-modernizacijske akcije¹⁹ i fiziokratske ideje,²⁰ a Mlečani šalju brojne izvjestitelje na teren koji im pomažu prikupiti informacije s njihova posjeda. Ti informatori šalju izvještaje o zatečenom stanju (posebno *sindici inkvizitori*), savjetuju moguće akcije te procjenjuju njihovu isplativost u ekonomskom i demografskom smislu.

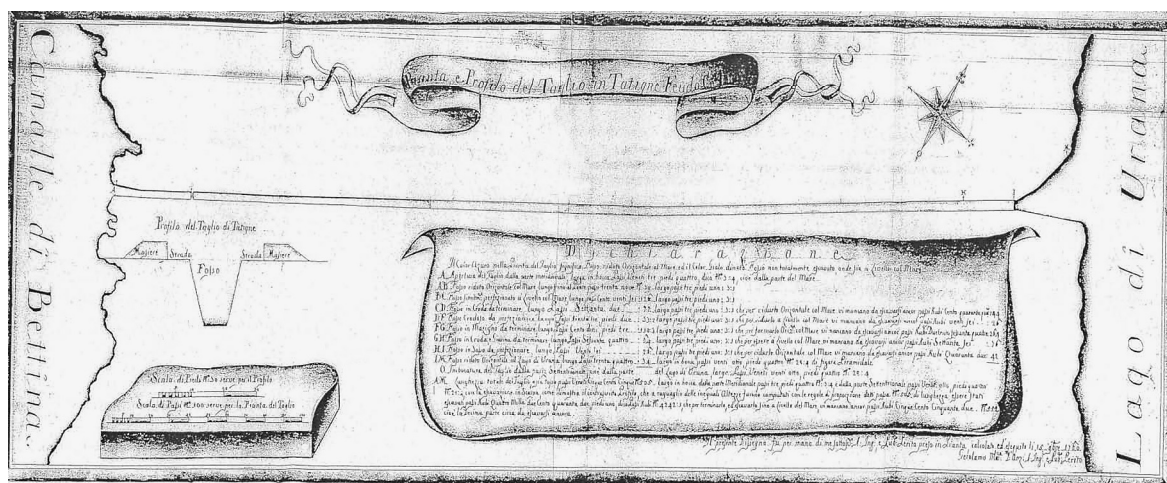
Drugom polovinom stoljeća počinje treća faza, svojevrsni novi trend u procesu državnog interveniranja u privredu Dalmacije. Državi se javljaju zainteresirani privatni poduzetnici, odnosno feudanci spremni uložiti novac i vlastita sredstva u asanaciju te osposobljavanje za proizvodnju loših vlažnih terena. Oni su bili spremni podnijeti teret takvih akcija uz uvjet dobivanja investitura s odgođenim rokom plaćanja obaveza državi ili nekim drugim poreznim olakšicama, a kao primjeri mogu poslužiti obitelji Borelli na feudalnom dobru Vrana i Manfrin u Vrsima kod Nina.²¹

¹⁸ Nije samo crkvena zajednica napuštala ugrožene gradove, poput Nina u vrijeme kada je zbog endemičnih bolesti u njemu zabilježen visok mortalitet, nego su i predstavnici lokalne uprave napuštali svoje službe u 16. stoljeću u strahu od močvarnih bolesti. Službenicima se čak moralo prijetiti otkazom i gubitkom službe, ali niti to ih nije uspijevalo spriječiti da svoju ugroženu egzistenciju osiguraju napuštanjem takvog »bolesnog mjesta«. Praga, G. *Atti*, doc. XC; 110. Zbog malaričnih prijetnji gradski su knez, svećenici i časne sestre iz Nina preselili u Zadar, a biskup Grass, koji je patio od cikličnih tresavica, dobio je dopuštenje za napuštanje Nina. No, unatoč tome, on je od bolesti umro. Jelić, 1962, 602. S druge su strane, djelomično i zbog vlastita slabog obrazovanja, i franjevci i pravoslavni svećenici učvršćivali pučko tradicijsko vjerovanje, posebno u vezi s bolestima i nerijetko provodili kontrapropagandu i odbijali puk od suvremenih medicinskih preparata i metoda liječenja.

¹⁹ Liječnici objavljuju svoja iskustva u brošurama pa je tako posljednje dalmatinske kužne napade opisao lokalni medik Grisogono. *Sopra il Morbo pestilenziale insorto nella Dalmazia Veneta l'anno 1783, Lettera del conte Pietro Nutricio Grisogono avvocato Veneto diretta al chiarissimo dottor Criastiano Wolf, medico Swedese, e socio delle Reali Accademie di Berlino, Lipsia, ec. Seconda edizione, Mantova, 1789*; Znanstvena knjižnica Zadar, sig: 26401, 21 R 658. No velik dio pučanstva slijedio je tekovine pučke medicine i tradicijska vjerovanja. Tako je univerzalni morlački lijek, koji su koristili za različite namjene, bio alkohol, pomiješan s pušćanim prahom (barut) ili paprom. Konzumiranje je takve mješavine obično rezultiralo znojenjem tijela. »Čaša jake rakije obično im je prvi ljekoviti napitak; ako bolest ne popusti, uspu u nju poprilično papra ili pušćana praha i tu mješavinu posrću. Kada to učine, dobro se pokriju ako je zima, ili se ispruže nauznak sučelice žarkom suncu ako je ljeto, da iznoje zlo, kako oni kažu. Protiv groznice trećodnevke imaju još sustavnije liječenje. Prvoga i drugoga dana uzmu čašu vina u kojem se nekoliko sati razmakao prstovet papra; trećeg i četvrtog udvostruči se količina. Vidio sam mnogoga Morlaka koji je savršeno ozdravio od toga neobičnog istjerivača groznice.« Usp: Fortis, 1984; 6.

²⁰ Pripadnici medicinske struke, ali i domaći te strani fiziokrati uključivali su se u javna istupanja, iako pretežno u krugu malo obrazovanih plemića i bogatih građana. Na njima su dijelili svoja znanja ili čak pozitivna iskustva bilo u liječenju i preveniranju bolesti ili poticanju i unapređivanju privrede, posebno poljoprivrede. Publicirali su male brošure ili održavali seminare na sastancima dalmatinskih agrarnih akademija, odnosno literarno-ekonomskih udruga intelektualaca za promicanje novih ideja, njihovu razmjenu, modernizaciju gospodarstva i poljoprivredne eksperimente. Prva je *Accademia agraria* osnovana u Splitu 1767., a druge se slične osnivaju u Zadru, Kaštelima, Trogiru i Dubrovniku.

²¹ Neki su pojedinci i sami počeli velike asanacijske i melioracijske zahvate na investiranoj zemlji, isušujući vlažne, a plodne nizinske zemlje i šireći agrarnu valorizaciju na dotad zapuštene površine (usp. ilustraciju br. 7). To je dovelo i do porasta kvalitete uroda, porasta obradivih površina, ali i pitke vode te nestanka močvarnih groznica u tim prostorima. Njihove je akcije poticao interes za privatnim profitom, a uspjeh je mahom ovisio o količini novca koju su bili spremni investirati u te skupe projekte.

Ilustracija 7: Horizontalni i vertikalni presjek prokopa vranskoga kanala Tatinje iz 1760. (Izvor: Državni arhiv u Zadru, Spisi Borelli, sv. 6/M-5.)

Osim što država različitim zakonskim obavezama, poput melioracije, obavezuje investirane, u njihovim akcijama pronalazi i širi interes za cjelokupno društvo. Tek krajem stoljeća vidljiva je i posljednja etapa u razvoju državnih intervencija. Tada Venecija pokazuje istinski interes za popravak stanja u pokrajini, ali u to vrijeme ionako sama doživljava krah i slabljenje ekonomske i strateške moći pa slijedi opća stagnacija gospodarstva te još naglašenija demografska stagnacija. Sve to onemogućava svrsishodnije državne intervencije u privredu.

Tablica 1: Polagani demografski rast i melioracija novog zemljišta prema popisu obitelji, stanovnika i zemljišnih posjeda sindika inkvizitora iz 1752. g. *Disposizione Sindici Inquisitori in Dalmazia, come dalla Stampa Adu. c. 265. Anime ritrovate da Sindici Adu. c. 265.* (Izvor: DAZd, Spisi Borelli, IV. Ekonomija feuda, sv. 39, br. 27, tiskani list 292.)

selo	broj obitelji	broj duša	količina zemljišta (campi padovani)
Bagnauaz	35	295	888
Radosinouaz	39	285	1071
Vrana	35	238	826
Tign	53	383	1897
Zara Vecchia	116	621	1428
F. Giacomo	37	316	1541
Pacoschiane	58	454	862
Torrette	44	334	826
UKUPNO	417	2926	9335

Tablica 2: Grimanijev popis obitelji, stanovnika i zemljišnih posjeda Borelli iz 1755. g. *Disposizion Prov. Gen. Grimani, come dalla Stampa adu. A. c. 266.* (Izvor: DAZd, *Spisi Borelli, IV. Ekonomija feuda, sv. 39, br. 27.*)

selo	broj obitelji	broj duša	količina zemljišta (campi padovani)
Bagnauaz adu.	32	304	982
Radosinouaz Adu.	33	306	1205
Vrana Adu.	31	236	753
Tign Adu.	47	414	1757
Zara Vecchia Adu.	110	648	1375
F. Giacomo Adu.	34	295	1574
Pacoschiane Adu.	64	472	1040
Torrette Adu.	43	429	865
UKUPNO	397	3104	9551

Postojeće ekonomsko stanje i prisutnost »složenih patocenoza« tijekom 18. stoljeća uvjetovali su stagnaciju i gotovo neznatan rast ukupnog broja stanovnika i asanacije tla (usporedi tablice br. 1 i 2), a na planu migracija bilježe se stalne turbulencije, doseljavanja iz bukovičkog zaleđa i daljnja iseljavanja polunomadskog stanovništva, čak i usprkos investiturama zemlje na *novoj stečevini*.

Prosječan životni vijek bio je između 25 i 30 godina, a mortalitet²² je varirao ovisno o epidemiološkim prilikama,²³ što pokazuju i usporedni popisi stanovništva iz 18. stoljeća (usp. tablicu br. 3 te komparaciju kretanja broja stanovnika Skradina, Šibenika i Knina upravo pod utjecajem bolesti²⁴ u drugoj polovici 18. stoljeća u grafikonu br. 1). Osim toga, naseljenost je bila uvjetovana i smještajem pa su naselja u unutrašnjosti imala drukčije ekonomske osnove, a karakterizirala ih je i polunomadska raspršenost kuća te drukčija demografska struktura obitelji.²⁵

²² U prvih šest mjeseci života mortalitet novorođenčadi dosizao je i do 70, odnosno čak 90 posto. Očekivani životni vijek bio je tada u zapadnoj Europi 5-10 godina dulji, između 30 i 40 godina. Usp. Livi-Bacci. Prema Matičnim knjigama zadarskog arhiva, u obitelji Alavanja iz Karina je krajem 18. i početkom 19. stoljeća umrlo čak devetero djece mlade od 8 godina, od toga šestoro mladih od 6 godina. Obitelj Dubraja izgubila je petero djece, četvero mlade od dvije godine. Matične knjige, Karin, Anagrafi, Ak 2066, 1790-1857, Dubraja: 26-27, Alavanja: 3-5.

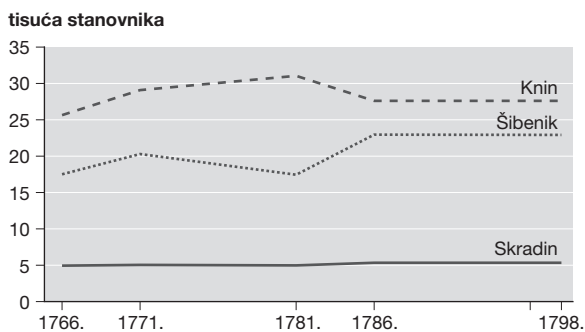
²³ Visoku su smrtnost djece najviše uzrokovale nepoznate bolesti pa Fortis bilježi: »*Accrescimento o deteriorazione della popolazione dal principio del secolo in poi, e ragioni di esso comunemente credute tali. ...Malattie alle quali sono ordinariamente soggetti. Mortalità e malattie de' fanciulli fino a' dieci anni. ...Malattie straordinarie, eslegi, refrattarie, inesplicabili, dipendenti di qualche causa lontana...*« Muljačić, 1996;VII.

²⁴ Naime, upravo je Knin zabilježio najveći poremećaj, odnosno pad stanovništva neposredno nakon velike kuge koja se pojavila u Bosni u osmom desetljeću 18. stoljeća, plativši direktan danak svom položaju, odnosno blizini političke granice, koja, unatoč svim kontrolama, sama ujedno nije mogla fizički spriječiti prodor bolesti.

²⁵ Pokazatelj je i broj djece i odraslih u obiteljima te smrtnost sjevernodalmatinskog ruralnog stanovništva (većinom stočarskog) zaleđa. U čak deset kuća nalazimo preko četvero umrle djece u naselju Tinj krajem 18. i polovicom 19. stoljeća dok u priobalju i na otocima obitelji nisu bile tako brojne, a uvjeti života su bolji zbog mogućnosti različitih dopunskih privrednih aktivnosti, stoga je i mortalitet bio niži. Državni arhiv Zadar, Spisi Borelli, IV, stanovništvo, sv. 98, *Alberi Genealogici* di Tign, br.72

Tablica 3: *Usporedni popisi stanovništva druge polovine 18. stoljeća, prema definiciji administrativne jedinice - popisnog područja, broju stanovnika, broju sela/naselja, kuća i obitelji (Izvor: Ivetic, 1995: 301-350, tab. 3: 312; Božić-Bužančić, 1968: 43-53; Adi 1° Marzo 1781 Zara Anagrafi generale della Dalmazia, Albania, et Isole, fatta per ordine dell'illustrissimo ed eccellentissimo Signor Polo Boldu Proveditor generale indetto Provincie; DAZd, SGP Boldu, 1781-83, sv. Il poz I: 45; DAZd, Miscellanea, Tabella Enciclopedica delle XIX Tabelle Statistiche contenti lo Stato Politico, Ecclesiastico, Geografico e Commerciale Provincie del Regno della Dalmazia..., sv. 189, poz br. 18; Erceg, 1975: 7-28.)*

Anagrafi Venette 1766.	Condulmerov popis 1771.	Bolduov popis 1781.	Garanjinov popis 1796.	Steffaneov popis 1798.
Zadar sa svojim područjem	Zadar sa svojim područjem i otocima	Zadar i Novigrad	Zadar, Novigrad, Nin	Zadar
49.851 stanovnik	45.374 stanovnika	45.046 stanovnika	50.887 stanovnika	50.887 stanovnika
nema taj podatak	nema taj podatak	131 selo	138 sela	162 naselja
nema taj podatak	8851 kuća	7497 kuća	3667 kuća	nema taj podatak
nema taj podatak	9440 obitelji	6870 obitelji	3025 obitelji	nema taj podatak
Nin sa svojim područjem	Nin sa svojim teritorijem	Nin sa svojim teritorijem		
1447 stanovnika	1238 stanovnika	1422 stanovnika		
nema taj podatak	nema taj podatak	7 sela		
nema taj podatak	229 kuća	292 kuće		
nema taj podatak	197 obitelji	241 obitelj		
Skradin sa svojim teritorijem	Skradin sa svojim teritorijem	Skradin sa svojim teritorijem	Skradin	Skradin
4960 stanovnika	5066 stanovnika	4796 stanovnika	5357 stanovnika	5357 stanovnika
nema taj podatak	nema taj podatak	32 sela	32 sela	41 naselje
nema taj podatak	641 kuća	312 kuća	1371 kuća	nema taj podatak
nema taj podatak	593 obitelji	693 obitelji	880 obitelji	nema taj podatak
Šibenik sa svojim teritorijem	Šibenik sa svojim teritorijem i otocima	Šibenik sa svojim teritorijem i otocima	Šibenik	Šibenik
17.568 stanovnika	20.366 stanovnika	17.507 stanovnika	23.040 stanovnika	23.038 stanovnika
nema taj podatak	nema taj podatak	31 selo	31 selo	36 naselja
nema taj podatak	2678 kuća	3819 kuća	3160 kuća	nema taj podatak
nema taj podatak	2616 obitelji	3052 obitelji	2887 obitelji	nema taj podatak
Knin sa svojim teritorijem	Knin sa svojim teritorijem	Knin sa svojim teritorijem	Knin	Knin
25.734 stanovnika	29.188 stanovnika	31.158 stanovnika	27.705 stanovnika	27.705 stanovnika
nema taj podatak	nema taj podatak	77 sela	77 sela	95 naselja
nema taj podatak	3518 kuća	3819 kuća	3240 kuća	nema taj podatak
nema taj podatak	3518 obitelji	3560 obitelji	3560 obitelji	nema taj podatak

Grafikon 1: Kretanje stanovništva Skradina, Šibenika i Knina u drugoj polovini 18. stoljeća (Izvor: Ivetić, 1995: 301-350, tab. 3: 312; Božić-Bužančić, 1968: 43-53; *Adi 1° Marzo 1781 Zara Anagrafi generale della Dalmazia, Albania, et Isole, fatta per ordine dell'illustrissimo ed eccellentissimo Signor Polo Boldu Proveditor generale indetto Provincie; DAZd, SGP Boldu, 1781-83, sv. II poz I: 45; DAZd, Miscellanea, Tabella Enciclopedica delle XIX Tabelle Statistiche contenti lo Stato Politico, Ecclesiastico, Geografico e Commerciale Provincie del Regno della Dalmazia...., sv. 189, poz br. 18; Erceg, 1975: 7-28.*)

Kao i u susjednim mediteranskim prostorima gdje su bile prisutne endemične bolesti (dolina rijeke Pad, Istra, Kvarner, dolina Neretve) pa i zapadnoeuropskim krajevima (JI Engleska), stanovnici pokazuju slične posebnosti, poput iznimne zaostalosti, apatije²⁶ i pesimizma te otpora bilo kakvim reformatorskim ili ekonomsko-modernizatorskim akcijama.²⁷ Stanovništvo je takvih predtranzicijskih demografskih, odnosno predgrađanskih društava demografske gubitke izazvane epidemijama brzo nadoknađivalo, sudeći prema izvorima, povećanom populacijskom prokreacijom ili masovnijim useljavanjima u godinama nakon epidemija.

Zaključak

Na kraju treba naglasiti da je upravo specifičan nizinski, vlažan i topao prostor sjevernodalmatinskog zaleđa u ranom novom vijeku osiguravao geografsko-ekološke preduvjete nastanka cijelog kompleksa bolesti ili »patocenoza«, posebno endemičnih bolesti »lošeg zraka«. Upravo zbog niskog stupnja ekonomskog i demografskog razvoja priroda je u sjevernoj Dalmaciji imala iznenađujuće velik utjecaj na ljudsku svakodnevicu, a prirodne su nepogode (suše, zime i sl.) umanjivale sposobnost morlačkog oblikovanja prirodnog pejzaža u kulturni. Povijesne okolnosti dugotrajnih ratova, pejzažne devastacije i prevlast ekstenzivnog stočarenja te upravnog odvajanja priobalja od zaleđa (različiti imovinsko-fiskalni sustavi, sanitarni kordoni) potencirali su gospodarsko zaostajanje, zadržavanje tradicionalne ekonomije i mentaliteta, agrarne prenaseljenosti, niskog stupnja ekonomske proizvodnje, proizvodnih tehnika i prinosa. Sve je to izazvalo nestašicu krušarica, glad, opće siromašenje i dodatnu stagnaciju. U pokušaju uspostavljanja ravnoteže prirode i čovjeka te ublažavanja udara prirode na ljudsku egzistenciju uključili su se Crkva svojim karitativnim ustanovama, pojedini intelektualci, posebno fiziokrati, sami stanovnici ruralnih prostora, ali uz njih i centralne i lokalne upravne strukture vlasti. Država je svoje mjesto u popravljaju teškog ekonomskog stanja tražila unutar okvira vlastitih strateško-političkih, prostornih

²⁶ Gladnom i bolesnom stanovništvu slabio je i demografski potencijal, posebno kad se radilo o tako dugotrajnim i iscrpljujućim bolestima kao što su bile močvarne groznice tijekom kojih je bolesnik za samo jednog napada tresavice izgubio energije koju je omogućavao prehrambeni unos od tri dana prosječno kalorične prehrane. A poznato je da je tadašnje stanovništvo imalo zaliha krušne hrane za samo 6-9 mjeseci na godinu.

²⁷ »qui, dans leur fatalisme, dans leur stupide apathie, voient mourir leurs enfants dans se douter qu'ailleurs ou dans des circonstances plus heureuses, ils les conserveraient«. Villerme, 1834a, 357, passim: Dobson, 1997, 303.

(krajiste prema Osmanskom Carstvu) i trgovačko-monopolističkih interesa. Izvorna građa ukazuje i na promjene državnih reakcija na nepovoljno ekonomsko-sanitarno stanje u pokrajini tijekom 18. stoljeća, ovisno o interesu pojedinih državnih službenika za pokrajinu, općoj ekonomskoj strategiji Venecije, ali i njezinim političkim i ekonomskim mogućnostima. Cijelo je stoljeće bez većih ratnih razaranja pokazalo etapnost u državnim intervencijama na različitim razinama - od obrazovanja, medicinsko-sanitarne preventive, političko-strateškog osiguravanja granica, fiskalno-ekonomske regulative, zakonodavnih i reformnih inicijativa (poput agrarnih reformi), asanacijsko-melioracijskih zahvata i slično. Veličina pokrajine, raznolikost područja života te aktivnosti koje je trebalo reformirati, financijska sredstva koja su za te akcije bila neophodna, kao i općenito stanje »kaosa« koje su državni službenici susretali na terenu jačali su njihovu apatiju i unosili pesimizam. Uz ostale sociodemografske, ekološke i političke teškoće, takvo je stanje sputavalo i njihove eventualne veće akcije što se više primicao kraj stoljeća, kad je država ionako doživljavala stagnaciju vlastite moći.

Summary

The analysis of the northern Dalmatia in the 18th century as the geographical area of specific diseases and specific economy. By the way the state (the Venetian Republic) reclaimed the lowland and swampy areas to prevent the spread of diseases (*the sanitary cordons*) challenged demographic increase and the while economic production. Poverty, starvation, apathy and diseases supported the illegal commercial and business activities of the local inhabitants as well as the local criminal activities.

Izvori

- Alberi Genealogici of the Borelli feudo*, Državni arhiv Zadar, Spisi Borelli, vol. 98, stanovništvo, Albero Genealogico di Tign, br.72, AG di Wrana, br. 74, AG di Pacostiane br. 71, AG di Torrete br. 73, AG di Zarravechia, br. 75.
- »IZRECENJE NOVOGA LJEKA KOI LIECI, I SAHRANJUJE OD KUGHE; BERCHTOLD, LEOPOLD DE, za one koji trguju s Levantom i barbarima, KOTOR 1799.«, Znanstvena knjižnica Zadar, sig; R 938- 26521
- »KOLERA, koja od više misecih raspružava se po daljnjim deržavam...«, Znanstvena knjižnica Zadar, 38.487R 1029.
- Matične knjige*, Islam Latinski, Rk 347, 1747-1840, 1-179.
- Matične knjige*, Karin, Anagrafi, Ak 2066, 1790-1857.
- Matične knjige*, Posedarje, Rk 1642, 1721-1812, 1- 74.
- Matične knjige*, Novigrad, Rk 668, 1694-1719, str. 23-157, 669, 1720-1759, 1-140.
- Miscellanea, *Tabella Enciclopedica delle XIX Tabelle Statistiche contenti lo Stato Politico, Ecclesiastico, Geografico e Commerciale Provincie del Regno della Dalmazia....*, sv. 189, poz br. 18.
- Relazione nosografico-statistica sull epidemia colerosa1836 ...di Francesco Lanza*, ZKZ 26401 R -528: 19.

Sopra il Morbo pestilenziale insorto nella Dalmazia Veneta l'anno 1783, Lettera del conte Pietro Nutricio Grisogono avvocato Veneto diretta al chiarissimo dottor Criastiano Wolf, medico Svedese, e socio delle Reali Accademie di Berlino, Lipsia, ec. Seconda edizione, Mantova, 1789, Znanstvena knjižnica Zadar, 26401, 21 R 658.

Spisi generalnih providura, Državni arhiv u Zadru, kut.152, 169, 182, 210, 214.

Stampe, Državni arhiv u Zadru; fasc.1. (1488-1752), fasc 2. (1753-1772), fasc 3. (1773-1778).

«Storia della peste che regno' in Dalmazia negli Anni 1783-1784 del Dottore Giulio Bajamonti, Venezia, (1786).», Znanstvena knjižnica Zadar, 3989 34 II :II.

Literatura

1. Baras, Franjo. »Iz memoara maršala Marmonta - Ilirske uspomene 1806-1811«, *Čakavski sabor*, 1977.; 81-82.
2. Bertoša, Miroslav. *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb, 2002.
3. Bianchi, Carlo Federico. *Zara cristiana*; vol I i II, Zara, 1879.
4. Božić-Bužančić, Danica. »Dvije anagrafske tabele za područje Dalmacije iz druge polovice 18. stoljeća«, *Arhivski vjesnik*, sv. 11-12, Zagreb, 1968./69., 43-53.
5. Božić-Bužančić, Danica. »Glad, prosjaci, epidemije, higijenske i zdravstvene prilike u Dalmaciji krajem 18. i početkom 19. stoljeća«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 29, 1996: 138-162.
6. Braudel, Fernand. *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990.
7. Crikvenčić, Ivan - Malić, Adolf. *Agrarna geografija*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
8. Dobson, Mary. *Contours of death and disease in early modern England*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
9. Erceg, Ivan. »Stanovništvo Dalmacije (na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće)«, *Acta Historico-Oeconomica Jugoslaviae*, sv. 2, Zagreb, 1985., 7-28.
10. Fortis, Alberto. *Put po Dalmaciji*, Globus, Zagreb, 1984.
11. Friganović, Mladen. *Der Fluss Krka*, Zagreb, 1984.
12. Hacquet, Baltasar. *Reise aus den Dinarischen in die Nordischen Alpen*, Leipzig 1785.
13. Ivetic, Egidio. »La Dalmazia nelle Anagrafi Venete (1766-1775)«, *Atti*, sv. 25, Rovinj, 1995: 301-350.
14. Jelić, Roman. »Ninjani u zadarskim crkvenim maticama XVI. i XVII. stoljeću«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, vol. XVI-XVII., Zadar, 1969: 597-614.
15. Klemenčić, Mladen. (ur.) *Atlas Europe*, LZMK, Zagreb, 1997.
16. Kos, Lucijan. »Bukovica i Ravni kotari (historijsko-geografsko, ekonomsko-prometno i političko-upravno značenje)«, *Benkovački kraj kroz vjekove*, knj. I, Benkovac, 1987: 65-83.
17. Livi Bacci, Massimo. *The Population of Europe*, Malden, 2000.
18. Meade, S.M., Earickson, J. R. *Medical Geography*, The Guilford press, New York, 2000.
19. Muljačić, Žarko. »Putovanje Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791)«, *Književni krug*, Split, 1996.

20. Nežić, Eugen. »Prilog poznavanju problema sjeverne Dalmacije«, *Časopis za vodnu, plinsku, sanitarnu i municipalnu tehniku, s prilogom za civilnu zaštitu*, god V, br. 11-12, Zagreb, 1939: 501-511.
21. Novak-Sambrailo, Maja. »Političko-upravni položaj Nina u doba Mletačke Republike«. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XVI-XVII., Zadar, 1969: 157-190.
22. Peričić, Šime. »Gladne godine u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća«, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, vol. XXVII- XXVIII, Zadar, no. 27/28, 1980./81: 179-194.
23. Praga, G. *Atti*, doc. XC; 110.
24. Rogić, Veljko. *Regionalna geografija Jugoslavije: Južna Hrvatska*, knj. I, Zagreb, 1982.
25. Slukan Altić, Mirela. *Povijesna kartografija*, Meridijani, Samobor, 2003.

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Scientific Research Journal for Economic and Environmental History

Volumen 2 / Broj 2
Zagreb - Samobor 2006.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic and Environmental History

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Sekcija za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti Zagreb
(moderator: Hrvoje Petrić)

Međunarodni istraživački projekt »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu« Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(voditelj: prof. dr. sc. Drago Roksandić)

Urednici / Editors-in-chief:

Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin,
Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Nataša Štefanec, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (*Zagreb, Hrvatska*)
Daniel Barić (*Le Havre-Pariz, Francuska*), Slaven Bertoša (*Pula, Hrvatska*), Zrinka Blažević (*Zagreb, Hrvatska*),
Zrinka Tatjana Buklijaš (*Cambridge, UK*), Boris Golec (*Ljubljana, Slovenija*), Hrvoje Gračanin (*Zagreb, Hrvatska*),
Andrej Hozjan (*Maribor, Slovenija*), Halil İnalçik (*Ankara, Turska*), Egidio Ivetić (*Padova, Italija*),
Aleksandar Jakir (*Marburg, Njemačka*), Karl Kaser (*Graz, Austrija*), Isao Koshimura (*Tokio, Japan*),
Marino Manin (*Zagreb, Hrvatska*), Kristina Milković (*Zagreb, Hrvatska*), Ivan Mirnik (*Zagreb, Hrvatska*),
Géza Pálffy (*Budimpešta, Mađarska*), Daniel Patafta (*Rijeka, Hrvatska*), Gordan Ravančić (*Zagreb, Hrvatska*),
Marko Šarić (*Zagreb, Hrvatska*), Nataša Štefanec (*Zagreb, Hrvatska*), Mladen Tomorad (*Zagreb, Hrvatska*),
Jaroslav Vencalek (*Ostrava, Češka*), Milan Vrbanus (*Zagreb, Hrvatska*), Zlata Živaković Kerže (*Osijek, Hrvatska*)

Grafički urednik / Graphic design:

Alojz Zaborac

Prijelom / Layout:

Meridijani, Hrvoje Herceg

Lektura / Language editing:

Lidija Menges

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN:

1845-5867

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2006.

Adresa uredništva / Mailing address:

Hrvoje Petrić (urednik)
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
e-mail: h.petric@inet.hr

Na naslovnici:

Područje Legrada i Đelekovca na karti iz 18. stoljeća